

## ریخت‌شناسی قصه‌ی خیر و شر بر اساس نظریه‌ی پراپ

طاهره ایشانی، دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت معلم تهران

### چکیده

ساختارگرایی نوعی روش تحقیق است که به ساختارها می‌پردازد و آن دسته قوانین کلی را بررسی می‌کند که بر ساختارها حاکمند. در حقیقت ساختارگرایی روش جست‌وجوی واقعیت و مطالعه‌ی روابط است.

بررسی ساختاری داستان تقریباً از کار ولادیمیر پراپ با عنوان «ریخت‌شناسی قصه‌های پریان» شروع شد. پراپ بر اساس واحدهای تشکیل دهنده‌ی حکایت‌ها و مناسبات آن‌ها با یکدیگر و با کل حکایت، آن‌ها را بررسی کرد. او در بررسی صد قصه نتیجه گرفت هرچند شخصیت‌های قصه‌ها گوناگون و کنش‌ها متنوع است؛ اما نقش ویژه‌ی آن‌ها محدود است. او نقش ویژه (خویشکاری: function) را عمل و کار شخصیت از نقطه نظر اهمیتش در پیشبرد قصه تعریف می‌کند.

در این مقاله سعی شده است که ساختار داستان "خیر و شر" برگرفته از هفت پیکر نظامی بر اساس تحقیقات پراپ در ریخت‌شناسی قصه‌های پریان بررسی شود. همین امر نشان‌دهنده‌ی این است که این نظریه قابلیت کاربست در سایر قصه‌های ایرانی - منظوم و یا منثور - را دارد.

**کلید واژه‌ها:** ساختارگرایی، پراپ، ریخت‌شناسی، خویشکاری، خیر و شر.

## 1. درآمد

ساختارگرایی نوعی روش تحقیق است که به ساختارها می‌پردازد و آن دسته قوانین کلی را بررسی می‌کند که بر ساختارها حاکمند. در حقیقت ساختارگرایی روش جست‌وجوی واقعیت و مطالعه‌ی روابط است. بنابراین ساختارگرایی حرکت از مطالعه‌ی زبان به مطالعه‌ی ادبیات است و تلاش دارد با معرفی اصول ساختاری در روابط میان آثار، علمی‌ترین مبنای ممکن را برای مطالعه‌ی ادبیات فراهم آورد.

در واقع می‌توان گفت «ساختارگرایی پاسخی است در جهت نیاز به نظامی منسجم تا علوم مدرن را وحدت بخشد. علوم مدرنی که به گفته‌ی کریستوفر کادول بر فرض‌های مانع‌الجمع استوارند و یکدیگر را نقض می‌کنند یا نادیده می‌گیرند؛ علمی چون فیزیک سببیت، فیزیک کوانتم، مردم‌شناسی و ...» (اسکولز، 1379: 15).

ساختارگرایی ادبی در دهه 1960 شکوفا شد و کوششی بود در به کار بستن نظریات فردینان دوسوسور، بنیانگذار زبان‌شناسی ساختاری. به طور کلی، ساختارگرایی نوعی روش تحقیق است که به ساختارها می‌پردازد و آن دسته قوانین کلی را بررسی می‌کند که بر ساختارها حاکمند. در حقیقت ساختارگرایی روش جست‌وجوی واقعیت و مطالعه‌ی روابط است.

بررسی ساختاری داستان تقریباً از کار ولادیمیر پراپ شروع شد. «اگرچه رومن یاکوبسون یادآوری کرده است شناخت دگرگونی‌های طرح قصه‌های فولکلوریک را مدیون آلبرت و سلسکی هستیم.» (احمدی، 1372: 185)

## 2. ولادیمیر پراپ و نظریه‌ی او

ولادیمیر پراپ در سال 1895 در شهر سن پترزبورگ از یک خانواده‌ی آلمانی به دنیا آمد. در دانشگاه همان شهر در فقه‌اللغه روسی و آلمانی فارغ‌التحصیل شد. کار خود را با معلمی زبان آلمانی و روسی در دبیرستان آغاز کرد و از سال 1932 به هیأت مدرسین در دانشگاه لنینگراد



3. جایگزینی و توالی خویشکاری‌ها محدود است.

4. تمامی قصه‌های پریان از دیدگاه ساختاری یک نوع هستند و می‌توان آن گونه‌ی نهایی

را کشف کرد.

در این تحقیق برآنیم ساختار داستان " خیر و شر " برگرفته از هفت پیکر نظامی را نیز بر اساس تحقیقات پراپ در ریخت شناسی قصه‌های پریان مورد بررسی قرار دهیم. قبل از این تحلیل، به خلاصه‌ای از این داستان، اشاره می‌نماییم:

### 3. خلاصه‌ی داستان خیر و شر:

دو جوان با هم در سفری همراه می‌شوند، نام یکی خیر است و نام دیگری شر. شر، شخصیتی حیله‌گر و مکار است و چون می‌داند که در بیابان بی آب خواهند شد، از آب مشک خیر می‌خورد و آب خود را نگه می‌دارد. چون به بیابان خشک و بی آب می‌رسند؛ خیر با دادن دو گوهر قیمتی که تنها داراییِ اوست، از شر می‌خواهد مقداری آب به او بدهد. شر می‌گوید: اگر دو گوهر را اکنون به من بدهی، وقتی به آبادی رسیدیم از من پس خواهی گرفت. پس دو گوهر چشمت را به من بده تا بتوانی آنها را بستانی. خیر که از فرط تشنگی رو به مرگ است در نهایت این تقاضای بی‌رحمانه را می‌پذیرد. شر دو چشم خیر را با دشنه بیرون می‌کند و بدون این که به او آبی بدهد او را در بیابان رها می‌کند و به راه خود ادامه می‌دهد.

کرد صحرانشینی که در آن حوالی است، دختری زیباروی دارد. دختر برای بردن آب از چشمه می‌آید و صدای ناله خیر را می‌شنود؛ چون از حال او جويا می‌شود او را سیراب می‌سازد و سپس او را به خانه می‌برد. کرد می‌گوید: «چاره‌ی چشم او آن است که از فلان درخت چند برگ بچینیم، آن برگها را بساییم و سپس دو گوهر چشم او را در حدقه بگذاریم و آن برگ باعث خواهد شد که چشم به حالت طبیعی باز گردد.» دختر خواهش می‌کند که پدر چنین کند. پدر نیز چشم او را به حالت طبیعی باز می‌گرداند. خیر به نشان شکرگذاری در خدمت کرد صحرانشین



آن دو چشم که کرد برایش باز گردانده بود، به او می‌بخشد و خود به کامروایی و سعادت سالها حکومت می‌کند و هر چند وقت یکبار به سوی آن درخت می‌رود و به خاطر این که خیر را به سلامتی و سعادت رسانده است، بر آن سلام و درود می‌کند.

#### 4. تحلیل این داستان بر اساس نظریه‌ی پراپ

##### 4-1. عناصر سازنده‌ی این قصه:

ابتدا داستان خیر و شر را به اجزای سازنده آن تقسیم می‌کنیم و عناصر زیر را که کلیت یک قصه را تشکیل می‌دهند مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱. خویشکاری‌های اشخاص قصه

۲. همسانگردی‌ها

۳. برخی از عناصر دیگر قصه:

الف) عناصر پیوند دهنده

ب) انگیزش‌ها

ج) صورت‌های ظاهرسدن شخصیت‌ها به صحنه

د) عناصر وصفی و زاید

##### 4-1-1. خویشکاری‌های اشخاص قصه :

خویشکاری یعنی عمل شخصیتی از اشخاص قصه که از نقطه نظر اهمیتی که در جریان عملیات قصه دارد، تعریف می‌شود (همان: 53) و عبارت است از:

۱. صحنه‌ی آغازین<sup>۱</sup> :

الف) هم سفر شدن دو جوان به نام‌های خیر و شر در راه طولانی بیابان.

ب) شر از مشک خود استفاده نکرده، از توشه‌ی خیر استفاده می‌کند.

## ۲. بخش مقدماتی قصه:

الف) شر از موقعیت دشوار خیر که تشنگی اوست، سود می‌جوید.  
 ب) شر می‌کوشد خیر را فریب دهد تا بتواند بر او یا چیزهایی که به وی تعلق دارد (جواهرات وی) دست یابد.

ج) خیر فریب می‌خورد و ناآگاهانه به دشمن خود کمک می‌کند. (بدبختی مقدماتی)

## ۳. گره می‌قصه یا فاجعه:

الف) شر در قبال مقدار اندکی آب به خیر آسیب رسانده، دو چشم او را از حدقه در می‌آورد.  
 ب) شر نه تنها به خیر قطره‌ای آب نمی‌دهد؛ بلکه چشمانش را کور می‌نماید.  
 ج) شر دو گوهر قیمتی خیر را نیز می‌رباید.  
 د) شر، خیر را تنها و درمانده در بیابان رها می‌کند.  
 ۴. نیاز، کوتاهی، ناپسندگی:

برگ‌های خارق‌العاده شفا بخش: کرد صحرائنشین، برای مداوای چشم خیر، برگ درخت خاصی را توصیه می‌کند.

## ۵. میانجی‌گری، رویداد ربط دهنده:

الف) کرد صحرائنشین، چشم خیر را با برگ‌های ساییده شده‌ی مخصوص، مداوا می‌نماید.  
 ب) خیر نسبت به دختر کرد به عنوان همسر، در خود احساس نیاز می‌نماید.  
 ج) خیر قصد می‌کند از نزد کرد صحرائنشین مهاجرت کند.  
 ۶. تدارک:

خیر برگ‌های آن درخت مخصوص را جمع‌آوری کرده، همراه خود می‌برد.

## ۷. درخوابت‌ها:

الف) کرد پیشنه‌ها از دواج خیر با دخترش را می‌دهد و ازدواج صورت می‌گیرد.  
 ب) دختر شاه دچار بیماری صرع و دختر وزیر گرفتار آبله است و خیر آن دو را مداوا می‌نماید.

ج) خیر با دختر شاه و وزیر ازدواج کرده، به پادشاهی می‌رسد.

۸. واکنش قهرمان:

خیر، شر را با وجود همه بدیهایش می‌بخشد.

۹. پیروزی:

به حکومت رسیدن خیر و خوشبخت شدن او.

۱۰. مجازات:

الف) کرد صحرانشین، شر را می‌کشد.

ب) کرد، دو گوهر خیر را از شر پس می‌گیرد.

#### 4-1-2. همسانگردی‌ها:

در قصه، همسانگردی به دست آوردن شخص یا شیئی است که در جستجوی آن هستیم.

کار دشواری که ممکن است مرتبط با همسریابی و ازدواج باشد یا نباشد. (همان: 139)

همسانگردی به چند دسته تقسیم می‌شود:

1. همه‌ی کارهای دشواری که باعث جستجویی شوند، باید از جمله خویشکاری‌های گروه

B به شمار آیند.

2. همه‌ی کارهای دشواری که منتج به دریافت یک عامل جادویی گردند، باید در زمره‌ی

خویشکاری‌های D به حساب آیند.

3. همه‌ی کارهای دشوار دیگر جزء خویشکاری M هستند با دو گونه‌ی متفاوت: الف)

کارهای دشواری که با همسریابی و ازدواج وابسته هستند. ب) کارهای دشواری که با این امور،

ربطی ندارند.

در قصه‌ی خیر و شر همسانگردی به معنای کامل وجود ندارد؛ اما می‌توان گفت در قسمتی

که خیر به مداوای دختر مصروع شاه و یا دختر وزیر که در معرض نابینایی از آبله است،



می‌پردازد؛ به گونه‌ای همسانگردی از نوع M دیده می‌شود. کاری دشوار که ربطی به همسریابی و ازدواج ندارد. به عبارت دیگر، خیر که صاحب همسر (دختر کرد) است به قصد ازدواج با دختر شاه یا وزیر به مداوای آن دو نمی‌پردازد؛ اما او این کارهای دشوار را که همه‌ی طبیبان از عهده آن عاجز هستند، انجام می‌دهد.

#### 4-1-3. برخی از عناصر دیگر قصه:

در کنار خویشکاری‌ها، اجزای سازایی هستند که گرچه تکامل و پیشرفت عملیات قصه را تعیین نمی‌کنند؛ با وجود این دارای اهمیت فراوان هستند. این اجزاء عبارتند از:

#### الف) عناصر کمکی برای پیوند متقابل خویشکاری‌ها با یکدیگر (عناصر پیوند دهنده):

1. مقصد واحد، خیر و شر را به هم پیوند داده؛ آنها را با هم همسفر می‌کند.
2. تشنگی خیر باعث می‌شود که از شر، تقاضای آب کند و پیوند آنها ضروری‌تر و اساسی‌تر می‌شود.
3. دو گوهر گرانبهای خیر، از نظر او پیوند دهنده‌ی عطش و رفع عطش می‌شود یا این که خیر این گونه می‌پندارد.
4. ناله و زاری خیر به هنگام محرومیت، باعث آگاه شدن دختر چوپان از وجود خیر می‌شود.
5. برگ درخت شفابخش باعث پیوند خیر با پادشاه و وزیر محتشم او می‌شود.
6. مداوا شدن دختر شاه و وزیر باعث برقراری پیوند ازدواج میان آن دو و خیر می‌شود.

#### ب) انگیزش‌ها<sup>5</sup>:

1. انگیزه‌ی شر در شرارتش همان چیزی است که در نام و نهاد او هست؛ یعنی تمایل به شر.
2. انگیزه‌ی دختر چوپان در کمک به خیر در اولین دیدار، دلسوزی و در موارد بعدی عشق

و علاقه است.

3. درخواست دختر از پدرش باعث می‌شود کرد برای مداوای چشم خیر اقدام به عملی کند.

4. انگیزه‌ی مهاجرت خیر از نزد کرد صحرانشین، فقر و تهیدستی در مقابل آرزوی ازدواج

با دختر کرد است.

5. دلیل موافقت کرد با ازدواج خیر و دخترش، خوبی و خیرخواهی ذاتی خیر است.

6. هدف خیر از مداوای دختر شاه و وزیر تنها برای بهبود آنهاست نه ازدواج با آنها؛ اما بعداً

بنا به تقاضای شاه و وزیر با دخترانشان ازدواج می‌نماید.

7. انگیزه‌ی خیر در بخشودن شر در پایان داستان، خیرخواهی او حتی نسبت به دشمنان

خویش است.

8. انگیزه‌ای که در پایان داستان، کرد را به کشتن شرّ و می‌دارد، شرارت و پستی آشکار شر

و نیز "حس برقراری عدالت" در نزد کرد است.

### ج) صورت‌های ظاهر شدن و درآمدن شخصیت‌ها به صحنه:

1. بدون هیچ مقدمه‌ای، خیر و شر در آغاز داستان ظاهر می‌شوند و از گذشته‌ی آنان اطلاعی نداریم.

2. دختر کرد با ویژگی‌های زیبارویان در شعر کلاسیک که تکراری است، توصیف می‌شود.

3. عامل جادویی، برگ درخت شفابخش به عنوان "یاربگر جادویی" وارد داستان شده،

خویشکاری‌های اشخاص قصه را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

4. پادشاه و وزیر با سپردن دخترانشان به همسری خیر، روند رسیدن به پادشاهی را برای

خیر تسهیل می‌کنند.

5. دختر پادشاه و وزیر هیچ یک به صورت افرادی مستقل توصیف نمی‌شوند، بلکه وجه

مشخصه‌ی آنها دختر پادشاه و وزیر بودن آنها و نیز بیماری آنهاست.

6. پیداشدن دوباره‌ی شر پس از به پادشاهی رسیدن خیر، مرگ او را به دست کرد صحرانشین

به همراه دارد.

## د) عناصر وصفی و زاید :

1. توصیف وضع مالی چوپان قبل از رویارویی با خیر، نا پهنگام به نظر می‌رسد.
  2. توصیف زیبایی دختر کرد کلیشه‌ای است و طراوات و تازگی ندارد.
  3. مدت خدمتگزاری خیر به کرد، توالی شتاب آلود داستان را برای رسیدن به پایان خود، به تأخیر می‌اندازد.
- اکنون در این قسمت هدف نهایی راوی و داستان پرداز را که به گفته‌ی زرین کوب (1372):
- (159) "غلبه‌ی نهایی خیر بر شر" است بیان می‌کنیم که با اصطلاحات داستان نویسی امروز درونمایه (theme) نامیده می‌شود :
1. خیر در آغاز داستان، با در اختیار نهادن توشه‌اش به شر، نیکی خود را به او می‌نمایاند. در مقابل، شر از روی شرارت، توشه‌ی خود را از او دریغ می‌کند. شر برای اطمینان از دستیابی خود به دو گوهر گرانبها، چشمان خیر را از حدقه در می‌آورد و او را در بیابان رها می‌کند.
  2. خیر با خانواده کرد آشنا می‌شود و نیروهای مافوق طبیعی (برگ درخت مخصوص) به یاری او می‌آیند.
  3. خیر در مقابل لطف کرد به خدمتگزاری او می‌پردازد و وقتی عاشق دختر کرد می‌شود و بضاعت مالی خود را ناچیز می‌بیند، برای رهایی از احتمال هرگونه لغزشی تصمیم به ترک خانواده کرد می‌گیرد. رهایی از احتمال هرگونه لغزش، علتی است که شاعر به صورتی روان، آن را بیان نکرده و این نکته‌ای است که آن را راوی و خواننده در داستان حمل می‌کنند.
  4. خیر وقتی به شهر می‌رسد و خبر بیماری دختر شاه را می‌شنود و برخلاف عمل همه‌ی مدعیان سابق که طالب دختر شاه بوده‌اند، از مداوای بدون قید و شرط دختر شاه سخن می‌گوید و البته سرانجام به اصرار پادشاه و دختر شفا یافته‌ی او، به ازدواج نیز راضی می‌شود که همین

حالت برای مداوای دختر وزیر هم پیش می‌آید.

5. راوی در نهایت برای بیان نهایت شادمانی و سعادت خیر، او را به پادشاهی می‌رساند. پادشاهی خیر، لاجرم از سوی دیگران نیز پاداش صداقت او تلقی می‌شود. آخرین عمل خیرخواهانه‌ی خیر، بخشودن شر است که خیرخواهی او را حتی بر دشمن خویش تعمیم می‌دهد. راوی به هدف نهایی خود و آخرین مقصد داستان دست یافته است؛ اما می‌داند که خواننده و شنونده‌ی داستان، خواهان به کیفر و عقوبت رسیدن شر است و چون نمی‌خواهد این عمل به دست خیر که "خوبی مطلق" است، انجام گیرد، این عمل را به عهده‌ی کرد صحرانشین می‌گذارد و کشته شدن شر - بد مطلق - به دست کرد، عدالت جویی تلقی می‌شود نه کینه کشی و انتقام گیری شخصی.

## 5. نتیجه‌گیری

چنان که دیده می‌شود همه‌ی اجزای این داستان و حوادث نه چندان گسترده و یا پیچیده‌ی آن، در خدمت هدف نهایی متن داستان و تأیید درونمایه‌ی واحد آن هستند. داستان خیر و شر، داستانی ساده است که بر اساس توالی منطقی مشخصی پیش می‌رود. همان‌طور پورنامداریان (1375: 235) نیز بر این باور است در داستانهای کلاسیک به ندرت طرحی پیچیده و یا ابداعی در ساخت به چشم می‌خورد.

از سوی دیگر، می‌توان گفت این تحلیل نشان‌دهنده‌ی این است که نظریه‌ی پراپ، قابلیت کاربست در سایر قصه‌های ایرانی - منظوم و یا منثور - را دارد. این امر بیانگر ارزش و اهمیت والای کار پراپ و الگوی پیشنهاد شده‌ی وی است. اگرچه الگوی پیشنهادی او در مورد قصه‌های پریان انجام شده؛ می‌توان آن را در مورد سایر داستان‌های ایرانی نیز اجرا کرد.

